

Radácsi László

Az arisztotelianus gazdaságetika alapjai*

A gazdaságetika mára klasszikusnak számító tankönyveit, szöveggyűjteményeit átlapozva az a benyomása támadhat az olvasónak, hogy a gazdaságetikai problémák leírására, elemzésére és megoldására alkalmas etikai rendszerek küzdelmében mindössze két morálfilozófiai hagyomány verseng. A következményetika (konzekvencializmus) és a deontológia olymértékben „uralják” a gazdaságetikai diskurzust, hogy kétséggel álláspontjának részletes indoklására kényszerül az, aki egy harmadik irányzat, az úgynevezett arisztotelianus etika¹ relevanciájára kívánja felhívni a figyelmet. Ezért (is) érdemes talán messzebből indítani az elemzést, és először röviden bemutatni az arisztotelianus és az említett másik két etikai rendszer között fennálló legfontosabb különbségeket. Az elméletek összehasonlítása vezethet ugyanis ama következtetések levonásához, melyek már a gazdasági cselekvések és cselekvők megértése szempontjából is érdekesek lehetnek. A tanulmányt egy lehetséges arisztotelianus gazdaságetikai kutatási program vázlata zárja.

Az arisztotelianus etika fent említett – normatív gazdaságetikai elméleteket illető – háttérbe szorulásának elentmondani látszik az a tény, hogy az elmúlt évtizedekben kétségkívül megélné a filozófus-közösség érdeklődése eme hagyomány iránt.² Az erényetika azonban egészen a legutóbbi évekig nem talált olyan követőkre, akik az elméleti rendszert gazdaságetikai problémákra alkalmazták volna.³ Néhány szerző eme hiány egyik lehetséges okaként Arisztotelész lesújtó véleményét jelöli meg, melyet a nyereségszerzést célzó gazdálkodási tevékenységgel kapcsolatban alakított ki (McCracken et al. [1998]).⁴ Mások szerint viszont az arisztotelészi etika legfőbb gyengéje éppen az, hogy nincs mondanivalója a személyes szférán túlmutató (például intézményi környezetben felmerülő) problémákat illetően (Louden [1984]). Ez utóbbi nézet szerint tehát az erényetika hívei hallgatásra vannak kárhóztatva a közösségi szinten megjelenő etikai konfliktusokkal kapcsolatban. Az eme álláspontban (is) megfogalmazódó félreértés jól illusztrálja az erényetika és a modern etikai elméletek⁵ összehasonlítását célzó alábbi rövid elemzés szükségességét.

A modern etikai elméletek és az erényetika tradíciójának összehasonlítása

Az erényetika legtöbb kortárs követője a modern etikai elméletek gyengéinek bemutatásán keresztül érvel az arisztotelianus elmélet mellett, s ezen problémák kiküszöbölésére alkalmas rendszerként festi le az egyetlen valós alternatívának tartott erényetikát (Dondorp [1994]). Melyek tehát az etika modern elméleteiben rejlő közös problémák arisztotelianus szemmel nézve?

¹ A következőkben az „arisztotelianus etika” és az „erényetika” kifejezéseket azonos értelemben használom.

² A legtöbbet hivatkozott művek közül néhány: Foot (1978); Rorty (1980); MacIntyre (1981); Williams (1985); (1993); Nussbaum (1986); Pincoffs (1986); French (1988); Flanagan-Rorty (1990).

³ A két legjelentősebb arisztotelianus gazdaságetikai mű: Robert Solomon (1992a) és Edwin Hartman (1996).

⁴ Arisztotelész csakis a háztartás fenntartására szolgáló gazdasági tevékenységet ismerte el legitimként (erényesként), míg a nyereségszerzésre irányuló tevékenységet igazolhatatlannak tartotta, és a lopással tette egyenértékűvé.

⁵ Az erényetika hívei szerint a legfőbb problémák tekintetében nincs lényeges különbség a következmény-elvű és a deontológikus etikák között, ezért a továbbiakban „modern etikai elméletek” alatt eme két hagyományt értem.

* Jelen tanulmány – a szerző tudomása szerint – az első magyar nyelvű kísérlet az arisztotelianus etika gazdaságetikai elméletként történő értelmezésére. Az itt kifejtett gondolatok ezért néhány ponton szükségképpen kiforratlanok. Az esetleges pontatlanságokért az olvasó elnézését kérem.

Eme *modern etikai elméletek* (1) a moralitás értelmezési területét túl szűken jelölik ki. A morál szerepére vonatkozó „Mit kell tennem?” modern kérdése azt sugallja, hogy nem fogadják el erkölcsi vezérmotívumként a „Milyen emberré kell válnom?” kérdésben megfogalmazódó személyességet, mely a cselekvés értékelésének konkrét, egyéni dimenziója. (2) Morális dilemmák és konfliktusok esetén absztrakt etikai elvek dedukciójával keresik a megoldást, mely episztemológiai jellegű nehézséget jelent. Eszerint etikus cselekvés csakis valamiféle racionális szabályrendszernek való megfelelés eredménye lehet. (3) A „helyes” (right) elsődlegességét vallják a „jó”-val (good) szemben (Rawls [1997], 46–47. old.), azaz a morálisan helyes levezethető a társadalmi moralitás szabályaiából és elveiből, anélkül hogy az „ember számára jó” (human good) tartalmáról bármit is állítanánk. (4) Statikusak, azaz a cselekvés morális tartalmát vizsgáló egyén minden cselekedete előtt „nulláról indul”. Eszerint – morális szempontból – mind a cselekvő múltja, mind pedig a cselekedethez vezető folyamat lényegtelen.

Mindezekkel szemben az *erény-etika elmélete* szerint (1) nem választható ketté egyéni és társadalmi szint a moralitás szempontjából. A kritizált elméletek reduktivista beállítottságával szemben (Pincoffs [1986], 70. old.) itt a cselekvők identitása – diszpozícióik, érzelmeik, elkötelezettségeik, múltjuk stb. – morális szempontból fontos elemzési egységet képez (Arisztotelész [NE, 2. könyv]; Williams [1985]; Pincoffs [1986]; Blum [1990]). (2) A morális érvelés kapcsán – a kritizált elméletek deduktivista álláspontjával szemben – itt a morális ítélet és a morális képzelőerő az elsődleges. A morális érvelés nem egyszerűen elvont elvek alkalmazása konkrét szituációkra, hanem a gyakorlati bölcsesség (practical wisdom) megnyilvánulása: az egyén morális fejlődése során szerzett ítélőképességének erkölcsi érzékenységre épülő kamatoztatása (Nussbaum [1985]). (3) Semmilyen etikai elmélet nem hallgathat arról, hogy mi számít értékesnek és fontosnak az emberi életben. A „jó” elmélete tehát előnyt élvez a „helyes”-ről ítéletet alkotó szabályokkal szemben (Foot [1978]; MacIntyre [1981]; Williams [1985]). Az álláspontot képviselő filozófusok többsége ugyanakkor elveti mind az „emberi jó” objektivista (valamilyen örökké érvényes „jó” feltételezésén alapuló), mind pedig az egyén kizárólagos integritására építő nézetét. Ehelyett az egyén számára morálisan értékes „jó” kialakulását a közösség tevékenységeiben és kapcsolataiban történő részvételhez kötik (Solomon [1992]; Dondorp [1994]; Hartman [1996]). (4) Az emberi élet egymással összefüggő cselekedetek sorozata. Ennek megfelelően az egyes cselekedetek egy morális fejlődési folyamat állomásait jelentik, így a jelenbeli tettek múltbeli tettek eredményeiként (is) szemlélhetők (Dondorp [1994]; Koehn [1995]).

Összefoglalásként megfogalmazható, hogy a modern etikai elméletekkel szemben az erény-etika a moralitás – több szempontból is – gazdagabb képét vázolja fel: a Thomas Nagel által propagált „sehonnan szemszögét” (view from nowhere) felváltja az etikai döntések terrénumát jellemző – érzelmeikkel és elkötelezettségekkel (múlttal) rendelkező – közösségben élő hús-vér emberek gyakorlati bölcsességére való törekvése.

Az arisztotelianus gazdaságetika alapjai

Az összehasonlítás után rátérhetünk annak vizsgálatára, hogy mivel gazdagíthatja az arisztotelianus etika a gazdaságetikát. A következőkben elsősorban Robert Solomon (1992a és 1992b), valamint Edwin Hartman (1996) műveire támaszkodva vázolom fel az erény-etikára épülő gazdaságetika körvonalait.

Amint láttuk, az arisztotelianus megközelítés egyik legfontosabb sajátossága, hogy az erényeket a konkrét gyakorlatból véli levezethetőnek. Nagyon is eme hagyomány szellemiségéhez tartozik tehát Solomon azon próbálkozása, hogy felvázolja a modern gazdaság szereplői számára fontosnak tartott erények listáját. Bár ezen erények az

egyévre vonatkoznak, Solomon amellett érvel, hogy a gazdaságetika szempontjából legfontosabb elemzési egység maga a vállalat, illetve a szervezet⁶: „A közgazdászok természetesen leginkább a rendszerekkel és a rendszerekre vonatkozó elméletekkel foglalkoznak, míg az etika művelőinek érdeklődése leginkább az egyéni magatartásra, annak motívumaira és következményeire terjed ki. A gazdaságetika számára azonban egyik megközelítés sem elégséges. A gazdaságetika egyik legfontosabb problémáját ugyanis éppen a vizsgálat legmegfelelőbb egységének, a kutatási terület határainak és fókuszának megválasztása jelenti. (...) A modern gazdálkodás integráló vagy központi egysége ... nem az egyéni vállalkozó vagy a fogyasztó, sem pedig a rendszer, ... ez az egység a vállalat. ... Bár továbbra is az a véleményem, hogy a felelősség hordozója elsősorban az egyén, a modern gazdaságban az egyén nem szociális vákuumban cselekszik. ... Bár a gazdaság szereplői továbbra is egyenként felelősek, de egyénileg a vállalatok keretei között felelősek, azaz felelősségüket nagyban a szervezeti szerepek és köteleességek – többek között a profitelvadás – határozzák meg. A szervezetek szerepeit és köteleességeit pedig a szélesebb közösség befolyásolja, amely számára ... a profitelvadás nem bír nagy jelentőséggel.” (Solomon [1992b], 319–320. old.)⁷

Vizsgáljuk most meg, mily előfeltevésekből vezeti le Solomon az erényeket! A szerző hat ilyen premisszát jelöl meg: (1) a vállalat elsősorban közösség (s nem a hobbesi vagy a darwini „mindenki mindenki ellen” világában élő egyének halmaza); (2) az erényesség⁸ egyben kiválóságra való törekvést is feltételez (azaz nem elegendő az egyik vagy másik etikai rendszerben megfogalmazott racionális szabályok pusztá betartása); (3) az erény-etikában központi jelentőségű a tény, hogy konkrét szervezetekben konkrét emberek konkrét szerepekkel vannak felruházva, mely szerepek *prima facie* köteleességeket rónak rájuk⁹; (4) a szerepek és a belőlük fakadó felelősségek, illetve az ezekre épülő erények között az *integritás* „meta”-erénye teremt összhangot; (5) az *ítélőképesség* szerepe sokkal hangsúlyosabb, mintsem hogy az bizonyos általános elvek absztrakt értelmezését jelentené; s végül (6) szerepeink integrálása (de legalábbis harmonizálása) biztosítja az élet „egészként” történő megélését és értelmezését, mely *holisztikus* felfogás megóvhat a Schiller – majd később Marx – által is leírt elidegenedéstől.

Ezek jelentik tehát azon elvek és előfeltevések halmazát, melyekből levezethetők a gazdasági cselekvések terepére alkalmazott erények. Solomon, többek között, a következő – nem feltétlenül csak a gazdasági cselekvésben releváns, de ott kitüntetett jelentőséggel bíró – erényeket javasolja megfontolásra: őszinteség, lojalitás, tisztesség, bátorság, megbízhatóság, jóindulat, érzékenység, segítőkészség, kooperativitás, mértékletesség, nyitottság, optimizmus, tolerancia, ésszerűség, taktikai hajlam, kitartás.¹⁰

⁶ Charles M. Horvath (1996) amerikai kutató szerint a „szervezeti etika (*organizational ethics*) azoknak az etikai szempontból releváns problémáknak a vizsgálata, amelyek abból fakadnak, hogy a szervezetek befolyásolják tagjaikat, a tagok pedig befolyásolják egymást és a szervezetet”.

⁷ A gazdálkodás rendszer-, illetve társadalmi szintjére vonatkozó elemzésekben az erény-etika hívei számára az az arisztotelészi elv jelenti a kiindulópontot, miszerint a gazdálkodás „jó”-sága nem független a szélesebb közösség számára érték jelentő erényektől. Nem létezhet tehát olyan gazdasági erény, melyet a szélesebb közösség az erény hiányaként értékelne. Az „amorális gazdasági rendszer” és az „amorális üzleti élet” tehát nemcsak veszélyes fikció, de az arisztotelészi elmélet keretei között értelmetlen is.

⁸ A görög eredetiben *aréte*, ami egyaránt jelenthet erényt és kiválóságot.

⁹ E köteleességek tehát kontextus-függők, s az etika számára éppen az jelenti az egyik legnagyobb kihívást, hogy a szerepkonfliktusokból (azaz a különféle legitím érdekeknek való megfelelni vágyásból) fakadó etikai dilemmákban eligazítást nyújtson.

¹⁰ Ehelyett nincs lehetőségem kitérni az egyes erények létjogosultságának és fontosságának elemzésére. A gazdaságetikai kutatások számára azonban fontos teendőként kínálkozik a fenti lista kritikai értékelése, és az egyes erények jelentőségéről folytatott vita szempontjainak továbbfejlesztése.

Az erényes vállalat

Bár Solomon érdeklődésének középpontjában (mondhatni jó arisztotelianusként) a közösségbe ágyazott egyén áll, a fenti alapvetésből levezethetőnek tűnik az „erényes szervezet” definíciója is. Eszerint a jó szervezetet egyrészt erényes egyének alkotják, másrészt pedig elősegíti tagjai erényessé válását. Némileg általánosítva ezt a két feltételt, megfogalmazhatjuk az etikus szervezet definícióját is: *Etikus az a szervezet, melyben az etikus (erényes) viselkedés elvárt és követett norma, az elvárt magatartást pedig hatékony mechanizmusok segítik elő, illetve adott esetben akár ki is kényszerítik.*¹¹ *Az etikus viselkedés nemcsak az egyén sajátja, hanem a szervezeté is.*¹²

A vállalati etika kutatói számára az egyik legnagyobb problémát az jelenti, hogy miként lehet a fenti – vagy esetleg más morálfilozófiai gyökerekből táplálkozó egyéb – definíció alapján, annak megfelelő operacionalizálását követően, a vállalati szervezetfejlesztés számára értelmezhető elveket, módszereket, gyakorlati lépéseket levezetni. Bár a gazdaságetika kutatóinak nem feladata menedzsment-eszközök kifejlesztése, amennyiben azonban mégis konstruktív tudományként¹³ értelmezzük a kutatási területet, úgy annak képesnek kell lennie a gyakorlati szakemberekkel (menedzserekkel, tanácsadókkal) történő kommunikációra.

Jelen tanulmány keretei között természetesen nincs mód „az arisztotelianus vállalkép” részletes felvázolására, de megfogalmazhatunk néhány – egyelőre még igen általános, de a gyakorlatra történő „lefordíthatóságot” szem előtt tartó – szervezetfejlesztési elvet: (1) az etikára hangsúlyt fektető vállalatok saját normáiknak megfelelni képes egyénekre választanak munkatársul; (2) a szervezet stratégiai célnak tekinti az alkalmazottak fejlődéséhez való hozzájárulást, nemcsak szakmai, hanem morális vonatkozásban is; (3) a szervezet semmilyen eleme (struktúra, kultúra stb.) nem készítheti az egyéneket etikátlan cselekvésre, illetve nem válhat az etikus cselekvés megtorlásának eszközévé (különös hangsúllyal bírnak ebből a szempontból a bérezési és jutalmazási rendszerek, a döntéshozatal módszerei, a felsővezetők magatartásmintái, a szocializáció folyamata stb.); (4) a szervezetnek etikai problémák felvetésére kell bátorítania tagjait; valamint (5) olyan támogató rendszereket¹⁴ kell működtetnie, melyek alkalmasak a felmerült etikai problémákban való tájékozódásra, etikai konfliktusok kezelésére.

A fenti elvek nem kizárólag a vállalatok pragmatikus, etikával összefüggő nehézségeire felvázolt útmutatók, kifejeződik bennük a moralitás „aspirációs jellege” is (Rorty [1995]). Mindezek természetesen nem csupán arisztotelianus alapállásból fogalmazhatók meg. A bemutatott elvek arisztotelianus jellegét az egyéni karakterfejlődést elősegíteni kívánó szemlélet, s a karakter fejlesztésére hangsúlyt fektető „jó közösség” ideája adja.

Az arisztotelianus gazdaságetika programja

Terjedelmi okok miatt nincs lehetőség az arisztotelianus morálfilozófiai hagyomány és a gazdaságetika minden lehetséges kapcsolódási pontjának bemutatására. Az irányzat újszerűsége miatt azonban valószínűleg sok – gazdaságetikában releváns – prob-

¹¹ A büntetés, a kényszerítés, sőt, a „javíthatatlanok” esetében a közösségből való kizárás lehetőségét Arisztotelész is elfogadja (NE, 1180a) (hivatkozás a nemzetközi szakirodalomban használatos Bekker-féle Arisztotelész-kiadás alapján).

¹² A szervezeti etika arisztotelianus megközelítése ebben az esetben egy olyan metaforát kínál, amely jól mutatja a szervezeti környezet (a struktúra és kultúra) fontosságát. Eszerint a szervezetek formális és nem formális elemei együttesen jelentik a szervezet „karakterét” (Wilbure [1984]), melynek fejlesztése alapvető fontosságú a „jó élet” érdekében.

¹³ A gazdaságetika konstruktív jellegéről lásd Zsolnai (1995).

¹⁴ Ilyen támogató rendszerek például „etikai intézmények” kialakításával valósíthatók meg (lásd Radácsi [1997]).

léma esetében még a kérdések sem fogalmazódhattak meg olyan szinten, ahogyan az például a kanti etika esetében lehetséges. Ha az erény-etika felhasználása ígéretes út (dolgozatomban legalábbis emellett próbáltam érvelni), akkor a következő területek igényelnek kiemelt figyelmet:

- a gazdálkodás modern (kapitalista) intézményrendszerére vonatkozó etikai reflexiók¹⁵,
- a gazdálkodásra épülő rendszerek és a társadalom egyéb rendszereinek kapcsolata (más szóval a „jó közösségek jó közösségének” etikája),
- a neoklasszikus közgazdaságtan arisztotelianus kritikája,
- a „vállalat mint jó közösség” metafora értelmezése, valamint
- az egyéni és szervezeti erények kutatása.

A fenti lista korántsem teljes: természetesen további problémák arisztotelianus elkötelezettségű elemzésére is szükség van. A problémafelvetéssel mindössze néhány kulcsterület bemutatása volt a célom.

Befejezőként egy újabb, Solomontól származó idézet ajánlok a tisztelt Olvasó figyelmébe, mely az erény-etika hagyományait folytató gazdaságetikai kutatásokhoz mintegy mottóul is szolgálhatna. Bár a szerző itt kifejezetten a szűkebben értelmezett üzleti életéről beszél, gondolatainak érvényessége könnyen általánosítható: *"A gazdaságetika arisztotelianus értelmezése végső soron arra az alapeszmére épül, hogy – bár az üzlet világának sajátos célrendszere és módszerei vannak, az üzleti életben dolgozók pedig sajátos megfontolásokkal, lojalitásokkal, szerepekkel és felelőségekkel bírnak – nem létezik külön 'üzleti világ', amely független lenne a benne élő emberektől. Az üzleti világ szereplőinek egyéni integritása meghatározza a szervezetek integritását és viszont. Meglehető, az arisztotelianus gazdaságetika csak egy újabb lehetőség annak kimondására, hogy az ember fontosabb a profittól."* (Solomon [1992a], 338. old.)

HIVATKOZÁSOK

Arisztotelész: *Nikomakhoszi Etika*; Európa, Budapest, 1997

Blum, L. A. [1990]: *Vocation, Friendship, and Community: Limitation of the Personal-Impersonal Framework*; in: Flanagan-Rorty (szerk.) [1990], 173–197. old.

Dondorp, W.-J. [1994]: *The Rehabilitation of Virtue*; Vrije Universiteit, Schiedam

Duska, R. F. [1993]: *Aristotle: A Pre-Modern Post-Modern? Implications For Business Ethics*; *Business Ethics Quarterly*, Vol. 3, Iss. 2., 227–250. old.

Flanagan, O. – Rorty, A. O. (szerk.) [1990]: *Identity, Character, and Morality*; The MIT Press, Cambridge, MA

Foot, Ph. [1978]: *Virtues and Vices and Other Essays*; Oxford University Press, Oxford

French, P. A. (szerk.) [1988]: *Ethical Theory: Character and Virtue*; University of Notre Dame Press, Notre Dame

Hartman, E. [1996]: *Organizational Ethics and the Good Life*; Oxford University Press, NY

¹⁵ Koehn 1992-es munkája ígéretes tapogatózás a "csere etikájának" felvázolására.

- Horvath, C. M. [1996]: *Macro and Micro: The Emerging Field of Organizational Ethics*; The Online Journal of Ethics (<http://condor.depaul.edu/ethics/m&m.html>, 1996. december)
- Koehn, D. [1992]: *Toward an Ethic of Exchange*; Business Ethics Quarterly, Vol. 2., Iss. 3., 341–355. old.
- Koehn, D. [1995]: *A Role for Virtue Ethics in the Analysis of Business Practice*; Business Ethics Quarterly, Vol. 5., Iss. 3., 533–539. old.
- Louden, R. B. [1984]: *On Some Vices of Virtue Ethics*; American Philosophical Quarterly, 21, 227–236. old.
- MacIntyre, A. [1981]: *After Virtue*; Duckworth, London
- McCracken, J. – Martin, W. – Shaw, B. [1998]: *Virtue Ethics and the Parable of the Sadhu*; Journal of Business Ethics 17, 25–38. old.
- Nussbaum, M. C. [1986]: *The Fragility of Goodness*; California University Press, Cambridge, MA
- Pincoffs, E. L. [1986]: *Quandaries and Virtues*; University Press of Kansas, Lawrence
- Radácsi L. [1997]: *Az etika vállalati intézményesítésének eszközei*; in: Boda Zs. – Radácsi L.: *Vállalati etika*; Vezetőképző Intézet, Budapest, 1997, 170–184. old.
- Rawls, J. [1997]: *A társadalmi igazságosság elmélete*; Osiris, Budapest
- Rorty, A. O. (szerk.) [1980]: *Essays on Aristotle's Ethics*; University of California Press, Berkeley
- Rorty, A. O. [1995]: *The Many Faces of Morality*; in: Midwest Studies in Philosophy, Volume XX., 67–82. old.
- Solomon, R. C. [1992a]: *Ethics and Excellence*; Oxford University Press, NY
- Solomon, R. C. [1992b]: *Corporate Roles, Personal Virtues: An Aristotelian Approach To Business Ethics*; Business Ethics Quarterly, Vol. 2, Iss. 3., 317–339. old.
- Wilbure, J. B., III. [1984]: *Corporate Character*; in: Hoffman, W. M. – Mills Moore, J. – Fedo, D. A. (szerk.): *Corporate Governance and Institutionalizing Ethics*; Lexington Books, Lexington, MA, 1984, 173–184. old.
- Williams, B. [1985]: *Ethics and the Limits of Philosophy*; Fontana, London
- Williams, B. [1993]: *Shame and Necessity*; University of California Press, Berkeley
- Zsolnai L. [1995]: *A gazdaságetika rendszere*; in: *Új utak a közgazdasági, üzleti és társadalomtudományi képzésben*; Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem, 758–760. old.